

FTAXP: 32.00

<https://orcid.org/0009-0009-3183-8344>

<https://orcid.org/0009-0002-0117-2317>

<https://orcid.org/0009-0004-4188-4479>

¹Серікбай Г.А., ²Қасымхан Г., ²Әбдіқали Б.Ә.*

¹Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі директорының орынбасары,
Шымкент, Қазақстан

²жоғары оқу орнына дейінгі дайындық орталығының аға оқытушысы,
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²«Тарих» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ МЕН ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫНДАҒЫ 1920-1930 ЖЖ. АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ИСЛАМ ДІННІҢ ӨКІЛДЕРІ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАУЫ

* Автор-корреспондент: birzhan.24@mail.ru

Түйін: Мақалада Кеңестік кезеңде Оңтүстік өңірі мен Шымкент қаласындағы қуғын-сүргінге ұшыраған дін өкілдерінің талайлы тағдыры мұрағат материалдары негізінде біршама талдап-таразыланады. Сонымен қатар, зерттеуші тоталитарлық биліктің атеистік саясатын, исламға қарсы әрекеттерін сол кезеңдегі қазақ баспасөзінің бірегейі – «Еңбекші қазақ», «Социалистік Қазақстан» газетіндегі материалдарға сүйене отырып барынша ашып көрсетуге ұмтылады. Сондай-ақ, ҚР Президент архиві материалдары мен Шымкент қаласы Полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архивінің құпия құжаттарын да молынан пайдаланып, саяси репрессияға ұшыраған өңіріміздің молда-ишандарының тартқан тауқыметіне де мейлінше тоқталып өтеді.

Кілт сөздер: Мерзімді басылым, Жаңа Қазақстан, молда-ишандар, саяси репрессия, Рухани жаңғыру.

МРНТИ:

<https://orcid.org/0009-0009-3183-8344>

<https://orcid.org/0009-0002-0117-2317>

<https://orcid.org/0009-0004-4188-4479>

¹Серикбай Г.А., ²Қасымхан Г., ^{2*}Абдикали Б.А.

¹заместитель директора музея жертв политических репрессии города Шымкент,
Шымкент, Казахстан

²старший преподаватель центра довузовской подготовки,
ЮКУ имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²магистрант 2 курса образовательной программы «История», ЮКУ имени М.Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

РЕПРЕССИРОВАННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ РЕЛИГИИ ЮЖНОГО РЕГИОНА И ГОРОДА ШЫМКЕНТ

* Автор-корреспондент: birzhan.24@mail.ru

Аннотация: В статье на основе архивных материалов анализируются различные судьбы преследуемых религиозных представителей Южного региона и города Шымкента в советский период. Кроме того, исследователь стремится раскрыть атеистическую политику тоталитарного правительства, антиисламские действия на материалах уникальной казахской прессы того периода - газет «Еңбекші қазақ» и «Социалистический Казахстан». Также, используя материалы Президентского архива Республики Казахстан и секретные документы специального

государственного архива Шымкентского городского управления полиции, акцентирует внимание на страданиях муллов нашей области, подвергшихся политическим репрессиям.

Ключевые слова: периодическое издание, Новый Казахстан, муллы, политические репрессии, духовное возрождение.

IRSTI:

<https://orcid.org/0009-0009-3183-8344>

<https://orcid.org/0009-0002-0117-2317>

<https://orcid.org/0009-0004-4188-4479>

¹Serikbay G.A., ²KasymkhanG., *²Abdikali B.A.

¹Deputy Director of the Museum of Victims of Political Repression in Shymkent,
Shymkent, Kazakhstan

²Senior lecturer at the Pre-University Training Center,
SKU named after M. Auevov, Shymkent, Kazakhstan

²master's student of the educational program «History», SKU named after M. Auevov,
Shymkent, Kazakhstan

REPRESSED REPRESENTATIVES OF THE RELIGIONS OF THE SOUTHERN REGION AND THE CITY OF SHYMKENT

*Corresponding-author: birzhan.24@mail.ru

Abstract: The article analyzes various fates of persecuted religious representatives of the Southern region and the city of Shymkent in the Soviet period on the basis of archival materials. In addition, the researcher strives to reveal the atheistic policy of the totalitarian government, anti-Islamic actions based on the materials of the unique Kazakh press of that period - the newspapers "Enbekshi Kazakh" and "Socialist Kazakhstan". Also, using the materials of the Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan and secret documents of the special state archive of the Shymkent City Police Department, it focuses on the sufferings of the mullahs of our region who were subjected to political repression.

Keywords: Periodical, New Kazakhstan, mullahs, political repression, spiritual revival.

Кіріспе

Ұлт тарихының ақтаңдақтарын тану - ұрпақ парызы. Тәуелсіздік дәуірінде тоталитарлық тар кезеңдегі төл тарихымыздың беймәлім беттерін танып-білуге де біршама талпыныс жасалды. Әсіресе, 1920-1938 жылдардағы молда-ишандарды қуғын-сүргінге ұшырату үдерісі белең алып, Кеңестік Қазақстандағы ислам дініне, дін өкілдеріне қарсы атеистік саясат күшіне мініп, сандаған ғасырлар бойы иманға ұйыған жұртты исламнан ажырату, діни мекемелер мен мектептерді, мешіттер мен медреселерді жаппай жабу арқылы ұлт руханиятына соққы беру жоспарлы түрде жүргізілді. Осының нәтижесінде мұсылмандық дәстүрлер мен діни мерекелерімізге де басыбүтін тыйым салынып, коммунистік идеология өз дегеніне жетті. Дінсіздік құрсауында қалған баспасөз де бағытынан жаңылып, азаматтардың діни сенім құқығына да тұсау салынып, «құдайсыз қоғам» тілшілері дін өкілдеріне қырғидай тиді. Соның салдарынан жергілікті һәм республикалық басылымдарда дінге қарсы агитация үздіксіз жүріп, молда-ишандарды қаралайтын мақалалар молынан басылды. Бұл үдерістен елдің бас басылымы саналатын «Еңбекші қазақ» газеті де шет қала алмады. Мәселен, газеттегі Өтемісұлының өз заманында «өзекті» саналған «Әулиеде, молдаға табынуды қою керек» атты мақаласында:

«Бөкей, Каспий теңізінің арқа жағын жайлайтын қазақ елінде бұдан жүз жыл бұрын Таз молда деген бақсы молда болған. Таз молданың өлгеніне жүз жылдан асып кетсе де, оның «әулиелігі» турасында ел арасында талай «құрапаттар» сөйленетін. Оның моласы табылса, табынуға бірқатар молда-қожалар ынтық боп жүретін.

1916 жылы Каспий теңізінің Арқа жағынан 15 шақырымдай жерден бір құлпытас

табылады. Бұл тастың жазуын оқығаннан кейін Таз молдамен замандас Мүсіреп бидің бәйбішесіне қойылған тас екені байқалады. Сол оқиғаның артынан Таз молданың тұқымдары:

«Түс көрдік, бабамыз түсімізде аян берді, сол тастың құбыла жағында жатырмын деді» деп, басына ағаш егіп, ағаш басына жәшік (сандық) байлап қайтады. Содан бері Таз молданың орны «кібе» (қағба) міндетін атқарып тұр.

Надан ел ауырған адамын, ақсаған-тоқсаған, қотыр-соқыр малдарына шейін Таз молданың моласына қарай сүйрейтін болды. 1921-1922 жылы аштық, апат, талан-тараж күшейіп, ел шаруасы күйзелгендіктен нәзір-нияз, жол соқбайлау болып сиреп еді. 1923 жылдан бастап халық шаруасы біраз көтерілген соң тағы үдеп барады. Осы күні Таз молданың тұқымынан Ерғали Түкі баласы деген кісі «Бабам аян берді: «мені елеусіз тастамандар, бағып-қағындар! Ауруларыңды жазармын, мұқтаждарыңа, мұдыларыңа шапағат қылармын» деді» деп, Таз молданың моласын бағып отыр.

Осы күні надан халық ұл таппаған әйелдерін, ауырған (чахотка һәм басқа түрлі аурумен) адамдарын, қотыр болған түйелерін, тентек болған баспақ-торпақтарына шейін молаға түнететін болды. Бірақ байқаған адамдарға, көрген пайдаларынан зияны артық екендігі білінгендей болды. Әлсіз ауру адамдарды апарам деп жол соқтырып, өлтіріп алғандар болды Арық, қотыр түйелерін түнетіп жазам деп жолшыбай қырып алған кісілер де бар»[1],-деп, Таз молдаға табынушыларды, бабасының басына тәу етушілерді тәлкек етіп, әулие жағалап жақсылық іздеген надан елдің жаңа үкіметтің бет алысынан, молда-ишанға қарсы ұстаным-саясатынан бейхабар екенін ескерте отырып өз ойын былайша түйіндейді:

«Таз молданың моласына табынбай да жазылып кетуі мүмкін кісілердің жазылғандары да бар. Бірақ жалпы көптің жоруы бұлай емес. «Жазылғандар Таз молдаға таза ықыласпен барғаннан, садақаны мол бергеннен жазылды. Жазылмағандар сақшыға садақаны мол бермегені үшін жазылмады» деп отыр. Сөз аяғында айтайын дегенім: әулиеге, молаға табынуды енді қазақ баласына қоятын уақыт жетті. Ауырған кісі докторға көріну керек. Мал ауырса, мал докторына көрсету керек. Әулиенің өзі де, моласы да ондайға түк пайда келтірмейді, қайта пайдасынан зияны басым болып шығады. Мұны білетін, ойланатын күнің жетті, қазақ кедейі!»[2].

Әрине, сөз жоқ, кеселі жанына батқан бұқараның дәрігерден дауа тапқаны дұрыс-ақ. Дегенмен, сандаған жылдық тарихы бар қазақ халық медицинасын, оның құзар биігінде тұрған, «Шипагерлік баянымен» ұлт медицинасының ұстынына айналған Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы салған сара жолды жоққа шығару, әулиеге табынуды әумесерлік көру секілді жазбаларымен-ақ қалам ұстаған «коммунизм көсемсөзшілері» қарапайым халықты рухани тірегінің бірі – дін исламнан ажыратып тынды. Молда-ишандарға қарсы ақпараттық экспансия үдемесе, басылған жоқ. Біз жоғарыда тілге тиек еткен бір ғана «Еңбекші қазақта», оның жолын қуған «Социалды Қазақстанда» сол жылдарда құлаш-құлаш жарияланымдар жарық көрді.

Солардың бірі – Мәмбетұлының «Молданың лаңы» атты дүниесі.

«Сыдық болысында Айнақұл дегеннің жасы 20 шамасындағы бір баласы ауырады. Баланың ауруы күшейіп, сол жердегі молдаға қаратады.

Молда «Емдеп жазамын, бірақ 70 кез көк мата, 7 кез ақ мата, тоғыз түрлі қант, бір серке алып кел» дейді. Дүние баласынан артық па?! Бәрін де тауып әкеп береді. Ауырып жатқан баланы молдекең бір үйге оңаша алып, «бір тауық әкеліп бер, ауруын тауыққа аударам» дейді. Емдеп болып, «тауыққа ауып кетті, енді балаң жазылады» деп молдекең кетіп қалады. Молда кетісімен бала өледі.

Мінеки, ел ішіндегі молда, бақсылардың лаңы.

Бұларды тиісті жері қырына алып қою жөн ғой»[3]. Бұл - Ташкент қазақ үйезінен жіберілген тілшінің ақпараттық материалы. Мұнан бөлек осы басылымда «Қазалыдағы молдалар қимылды күшейтті» деген тағы бір тапсырысты мақала жарияланып, онда

Қазалы үйезіндегі бұрынғы Арқакөл болысында 2 мың үйдей халықтың - қаракесек пен құрманай-құнтықтың екі атаға бөлініп, екі мешітті иеленіп отырғаны тәптіштеп жазылыпты. Яғни қаракесек мешіті ишанының «заман жаңарды» деп бұрынғы мешітін жаңартпақ болып, 1923 жылдан бері әуреленіп, 60 мың сомдай расход қылып, сол мешіт құрылысына кеткен қаражатты ұшыр, пітір есебінен халықтан міндетті салық ретінде жинап алғандығы да, Құрманай-құнтық мешітіндегі құтты, Қожа ахунның да олардан қалыспай, қаракесектен қалыспай, күйдірген кірпіштен мешіт қалатып, ұшыр, пітірден басқа диқандарға үй басы 2 пұт бидайдан налог салып жинап алғандығы айтылады.

Осының бәрін жіпке тізген жазбагер: «Қыр шаруасынан налог жинай шыққан молдалар, қойдың ірісін қорадан таңдап алатын көрінеді. Налог жинауға жәрдемші болып жүргендер: елдегі қу, атқамінер, патша заманында болыс, би болғандар мен ауылнайлар, жең ұшынан жәрдемші болатын болыстық кеңседе қызмет қылып жүрген азаматтар көрінеді.

Теориялық талдау

Молда-ишандар халықтың дау-жанжалына да қатысады. Төңкерістен кейін әйелдерге теңдік тиіп, бұрынғы еріксіз тигендер байынан айырылса, қалыңға беріп қойған қыз да сүйгенімен қашса, елден шығаруға, өлсе намаз оқымауға пәтуә қылыпты. Сол пәтуә бойынша бірнеше адамға өлгенде намаз оқымапты. Бір рудың жесірі кетсе, молдалар арқылы даулап теңдік алады. Осындайлар толып жатыр. Бұларға қарсы шығып, дұрыстық айтайын десең, атқамінер беделді ақсақалдар: «міне, бала бұзылаған» деп елден шығарады.

Міне, осындайлар ауыздықталса дұрыс болар еді»[4],- деп «Комсомол» деген псевдонимді автор қанша байбалам салып, бостан жұрттың қамын ойлағансығанымен, бұл материалдың да түпкі көздегені – тап тартысы. Бірлігі ажырамаған ел ішіне іріткі салу. Мұндай материалдардың сол кезеңде жүздеп жарияланғанын ескерсек, мешіт салуды мақұл көрген халықтың сеніміне қол сұғылып, бірте-бірте елді иманнан алыстату жұмыстары жемісті жүргізілді деп нық сеніммен айта аламыз. Өйткені 1917 жылы, төңкерістен соң жаңа үкіметтің РСФСР халық комиссарлар Кеңесі Одақтағы сан түрлі ұлт пен ұлыстың салт-дәстүр, наным-сенімдеріңізге қол сұғылмайтынына кепілдік бергенімен, мұның бәрі сөз жүзінде қалатындығы жылдар өте анық байқала бастады. Осылайша 1918 жылғы 20 қаңтарда «Ар-ождан, шіркеу және діни бірлестіктер туралы» декрет, 1923 жылы «Дінге қарсы діни үгіт пен насихаттау туралы» арнайы қарар қабыланған соң исламға қарсы қатаң саясат жүзеге асты, мешіттердің жаппай жабылды, діни әдебиеттер тәркіленді, молда-ишандар қудалауға ұшырады.

Ал 1922-1923 жылдары еліміздің бар аймағында «Құдайсыздар» үйірмелері құрылып, дінге қарсы насихат жұмыстары барынша күшейтілді. Оңтүстік, Алматы және Жамбыл облыстарында 1047 мешіттің мүліктері тәркіленді, оның 51-і мектептер мен клубтар пайдасына, ал 838-і басқа да қажеттіліктерге беріліп, имандылық үйлері қаңырап қалды [5].

Мәселен, 1934 жылы 19 наурызда Созақ ауданындағы ұжымдық жиналыстың шешімімен мешіт ғимараты балабақшаға айналдырылса, 1935 Сайрам мешіті түбегейлі жабылыпты. Ал керісінше, атеистік саясат мейлінше күшіне мініп, баспасөз де бұл іске белсене араласып, «Құдайсыз» газетінің тиражы 10 мыңға жетіп жығылыпты.

Ал 1937 жылға қарай дін өкілдеріне қарсы күрес тіпті асқына түсті. 231 қазақ молда-ишандары «антисоветтік панисламистік террористік бүлікші және тыңшылық диверсиялық ұйымына» қатысқандығы үшін ату жазасына кесілді. Соның ішінде сол жылдарда Оңтүстік Қазақстан бойынша 119, Ақтөбе облысынан 72, Гурьев облысынан 12 имам мен молдалар «антисоветтік көзқарастары» үшін абақтыға жабылды [6].

Тәжірибелік бөлім

Саяси қуғын-сүргін тұсында да ең алдымен нысанаға ілінгендер имам-ишандар болды. Газеттер де ел ішін алатайдай бүлдірген діншілдерді аяусыз жазалауды талап етіп, айталық «Социалистік Қазақстанда» «Халық жауларының бір ұясы – дін» атты атышулы мақала да жарияланды. Мақаланың мәніне үңілсек, дін қашанда қанаушы таптардың жоғын жоқтап, еңбекшілерді құл етуіне мықты құрал болып келіпті.

«Ислам дінінің ең алдымен халыққа үгіттейтіні: «қолында үкімі бар адамдарға, байлығы бар адамдарға қарсы болма, айтқандарына мойын бұр, ұрып жатса да кек қылма, олардың меншігіне қол сұқпа, бұл дүниеде қорлық көрсең де, ол дүниеге барғанда жұмаққа кіресің» деп алдайды. «Исламның бұл айтқанын істемей, бай-бектерге қол көтергендер, құл болмағысы келгендер тамұққа түседі. Мыңдаған жылдар бойына отқа жанады» деп қорқытады.

Ислам діні осындай үгітімен мыңдаған жыл бойына еңбекшілерді қанаушы таптардың тілсіз құлы етіп келді. Исламның осындай бұғауы, кісені арқасында қанаушы таптар әлденеше жүз жылдардың бойында еңбекшілерді сүлікше сорды, ит орнына жұмсады, шын тамұққа салды, адамдық бейнеден шығара жаздады.

Ислам діні алғашқы шыққан күнінде бір қалыпта қалған жоқ. Әр уақытта түсін, түрін өзгертіп отырды. Заманның өзгеруіне қарай қанаушы таптардың жаңа түрінің шығуына қарай жаңаланып отырады. Жаңадан шыққан қанаушы таптың мүддесін қорғауға икемделіп отырды.

Дін патша үкіметінің қанаты астына ұялады. «Көкке Құдай ие, жерге Николай патша ие» дейтін болды. «Құранмен бірге әртүрлі ғылым сабақтарын да оқуға болады. Орысша киінуге болады, шылым тартуға болды. Фабрик жүргізуге болады» деп исламды капитализмге икемдеген татар байлары шықты. Ислам дінін қазақ байлары да өзіне икемдеді. Ақсақалдық, рушылдық дәстүр-ғұрыпқа араласып ислам діні қазақ байларына да қызмет етті.

Ислам дініне кіргізілген мұндай өзгерістердің түпкі мақсаты – бірден бірге көзі ашылып келе жатқан қанаушы таптарға ашынып келе жатқан еңбекшілерді жаңа әдіспен бұғаулау, шеңгелінен шығармау еді. Мысалы, капитализм жағдайындағы еңбекшілерді сол капитализм дәуіріне, болған өзгеріске икемделген дінмен бұғаулау еді. Байлардың қарғылы төбеттері хазірет ишандары осы мақсаттырын жүзеге асыру үшін құранды мың түрлендіріп түсіндіретін. Қандай іс болса да, шарифат байларды жақтап, кедейлерді жығып беріп отыратын.

Ислам дінінің шын таптық беті, кімнің қамын жейтіні байлар мен еңбекшілердің бір-бірімен белдескен майданында өте айқын болды. Ишан, молдалар әр уақтта байларды, патша үкіметін жақтап, еңбекшілерге қарсы жығып отырды. Еңбекшілердің революциялық қозғалысына қарсы, большевик партиясына қарсы өтірік-өсектің әлденеше сұмырай түрлерін таратты. Ишан, молдалар патша үкіметінің тыңшысы қызметін етіп, саяси күреске қатынасқан еңбекшілердің талайын патша үкіметіне ұстап берді» [7],- деп дін өкілдерін тілі жеткенше қаралап баққан Қ. Өтепов деген автор мұнымен тынбай, молда-ишандардың 1905 жылғы революциялық қозғалысқа қарсы күресте патша үкіметімен бірлесіп, реакцияшыл күшке айналғандығын, 1916 жылғы соғыс кезінде белсеніп, патша үкіметін жақтап, қазақ молдалары Алаш ордашылармен бірлесіп алып, қазақтан әскер жасап майданға шығаруға бар күшін салып үгіт жүргізгендігін жазады.

Осылайша имам-ишандардың өздерінің сұрқиялық ниеттерін, әсіресе пролетариат революциясының алғашқы жылдарында Совет үкіметі құрылғаннан кейін өте айқын көрсеткендігін де көпке жария етіп, олардың байлармен бірге қосылып алып, Совет үкіметіне қарсы аянбай күрескендігін, қарсы үгіт таратқандығын тарқата айта келе ойын былай тұжырымдапты:

«Азамат соғысы кезінде әзербайжан, түрікпен молдалары ағылшын интервенттеріне болысты. Татар, қазақ молдалары Колчак арқылы жапон интервенттеріне болысты. «Мұхаммед» деген мұсылман полктарын ұйымдастырды. Ол полктарға Алаш

орданың сенімді жастары кірді. Қазақ молдалары Алашордашылармен бірге жапон империализміне тыңшылық қызметін атқарды. Кеңес үкіметіне қарсы ұйымдасқан әртүрлі контрреволюционерлердің, Қожанов, Рысқұлов сияқты шпиондардың пантуркизм, панисламизм сияқты ұйымдары ислам дінін негіз қылды. Осы дінді бетке ұстап, шығыс елдерін Совет үкіметінен бөлмекші болды. Сұлтанғалиев, Рысқұлов сияқты шпиондармен бірге Түркістанның молда-ишандары басмашыларды ұйымдастырып, Түркістанның еңбекшілеріне талай шабуыл жасады.

Молда-ишандардың Кеңес үкіметіне қарсы күресі колхоздасу кезінде, социалистік бес жылдықтың кезінде өте-мөте қатты күшейді. Олардың үкіметке қарсы, социализм отанына қарсы күрес жүргізбейтін амалы да жоқ еді. Оның себебі – ислам деген, дін деген халықтың көзін бояйтын жалған нәрсе екенін, қанаушы таптардың еңбекшілерді бұғауда ұстауға шығарған құралы екенін большевиктер партиясы әшкереледі. Діннің таптық сыр-астарын ашты. Сонымен бірге отанымызда социализмнің жеңіп шығуы, бүкіл халықтың социализм ісіне әбден берілуі діннің негізін жойды. Осы себептен де молда-ишандар кулактармен, байлармен бірігіп алып, еліміздегі социализм құрылысына қарсы аянбай күресті. Олар күресін әлі де тоқтатпақ емес. Колхоздастыру дәуірінде бай-молдалар еңбекшілерді колхозға ұйымдастырмауға, колхозды құбыжық қылып көрсетуге барлық күшін салды. Осы мақсатпен колхоз жөнінде әртүрлі өтірік-өсек тараты. «Ақырзаман жақындады, малдарыңды қырыңдар» деген сияқты провокация жүргізді. Колхоз ісіне өздері кіріп алып зиянкестік істеді. Үстіп колхоздан шаруаларды бездірмек болды. Бірақ колхоздың артықшылығын өз көздерімен көріп отырған шаруалар молдалардың бұл әрекетіне көнбеді, колхозға енді.

Социализмге қарсы күресте әртүрлі жау элементтер: бұрынғы помещиктердің, ақтардың қалдықтары, кулак-байлар, молда-ишандар, троцкишілер, оңшылдар, қазақ ұлтшылдары – бәрі де бірігіп кетті. Бірінің табылған жерінен бәрі де табылып отырды. Бәрі де бірлесіп, бірімен бірі қол ұстасып, социализм отанына шабуыл жасады. Бұл жаулар бара-бара шетел разведкаларының агентіне, шпионына, диверсиялық топтарына айналды. Алматы қаласындағы орыс поптары шіркеуде Гитлердің кітабын оқыған. Түркістан молдалары жапонның шпиондары болып қызмет еткен. Ақ бандит Шоқаевтың жіберген агентімен бірге зиянкестік жұмыстарын жүргізген. Келестегі молдалар өз қолдарынан кітап басып шығарып, контрреволюциялық үгіттер жүргізген. Міне, бұл фактілер поптардың, молдалардың қазір фашизмнің шпиондары болып кеткенін, троцкист-оңшылдармен, контрреволюцияшылдар қазақ ұлтшыларымен бірлесіп алып, социализм отанын құлатуға, капитализмді қайта орнатуға тырысып отырған «халық жаулары» екенін толық сипаттайды.

Ислам діні болсын, басқа дін болсын – бәрі бір бұлардың қай-қайсысы да қазір контрреволюциялық ұяға, әртүрлі «халық жауларының» бір ұясына айналып отыр. Әртүрлі шпиондардың, диверсанттардың пана еткен бір орны молданың сәлдесі, поптың шапаны болып отыр. Партия ұйымдары мұны түсінуі керек. Халық дұшпандарын әшкерелеуі керек. Социализм отанының алдында еңбекшілері мұндай жауларды араларынан қуып, бет перделерін толық жыртады[8]».

Былайша айтқанда, ұлт жанарына үрей ұялатқан, ұлт ұстындарын түгелге дерлік репрессияға ұшыратқан осы 1937-1938 жылдарда республикалық газет-журналдарда да, жергілікті басылымдарда да «халық жауларының» топ-тобымен тұзаққа түскендігі жаппай жазылып, тоталитарлық жазалаушы жүйе молда-ишандарды алдымен ату жазасына ұсынып жатты. Газеттерде де дін атын жамылған «жаулар» бірінен соң бірі әшкереленіп, оларға жоғарыда көрсетілгендей ауыр айыптар тағылды. Яғни, бұқаралық ақпарат құралдары ол тұста өзінің басты бағытынан жаңылып, ел ішіне жаманат хабарды таратумен айналысты.

Мұрағат қорларындағы айыптау қорытындыларында да адам сенгісіз сот үкімдерінің том-том істері бұл зорлық пен зобалаңға шынайы көзқарас қалыптастыруға

Нәтижелер және талқылау

Жалпы біздің Түркістан облысынан да сол саяси репрессияда құрбан болған қожа-молдалар өте көп. Нақты саны белгісіз. Десек те, ҰҚК құжаттарын елеп-екшей отырып, біраз жайтқа көз жеткізгендей болдық. Мәселен, Сарысулық молда-ишандар Байтақұлов Мұса, Жорымбетов Айтымбет, Азыханов Жүрсін, Садықов Қасым, Шалдарбаев Ахмет т.б;

Түркістандық молда-ишандар Одинаходжаев Сайдаулла, Хальметходжаев Ибадулла, Хальмедходжаев Жұмаділ, Омарходжаев Әлім, Исламов Балтақожа, Нұрмұхамедов Бәйміш, Арқабаев Сүлкембай т.б;

Шаяннан Әбдуәлиев Абдуллахан, Аппақов Сағдұлла мен Бекболла;

Созақтан Ахметов Әлімхан, Абдақов Мардан, Жәңгірқожаев Имамхан т.б;

Мақтаралдан Жұманазаров Ахмет, Айтөреев Қанділде, Ақназаров Жарқын, Жолдасбеков Бектөре т.б;

Қызылқұмнан Нақжанов Әбубәкір, Жанұзақов Адам, Бекмұратов Ахмет, Аманов Ақмұрат, Жаналиев Мұхаметхан т.б;

Шымкенттен Ишанханов Гүлтөрехан мен Насырхан, Сарымсақов Әзімхан, Кенжеқожа, Мақмырза, Ибырагимов Ишонжан, Қараходжаев, Сәлімбаев Юлдаш, Шамсутдинов Илдаш, Османходжаев, Үсіпханов Сарманқожа, Нарманбаев Мұхиддин т.б;

Түлкібастан Батырходжаев Омар, Бейсен, Қосбармақов Ахмет, Жүніс, Мылтықбай, Төлеуімбет, Шегебаев Бекбосын, Бекен, Тұрғынбай т.б. көптеген ишан-молдалар «халық жауы» атанып, жазалы болыпты [9].

Осы молда-ишандардың тартқан тауқыметі де аз емес. Архив құжаттары арқылы аз-кем мысал келтіре отырсақ, белгілі ишан Нажмеддинов Құтбетдин 1929 жылы 51-бап бойынша сотты болады. Орта діни білімі бар ишан партия қатарына алынбаған. Отбасымен Ташкентте тұрып жатқан жерінде тұтқындалған. Тағылған айып та белгілі – «контрреволюциялық-панисламистік, төңкерісшіл ұйымның белді мүшесі. Астыртын ұйымға Қожабеков Бижан мен Сарымсақов Әзімханды тартқан әккі жау, Мақтарал мен Шымкентте әлгі ұйымның бөлімшелерін құруға атсалысқан адам. Ал, Одинаходжаев Сахан болса 1901 жылы Сарысу ауданында туылыпты. Бұрын-соңды сотты болмаса да, сол аймақтағы санаулы ғана сауатты азаматтардың санатына кірсе де, «атылған бандының баласы» болғандығы үшін партия қатарына алынбаған. Сарысуда, атамекенінде тұрып жатқан жерінен төңкерісшіл-панисламшыл ұйымға мүше болғандығы үшін қамауға алынған. Ал, Ишанханов Гүлтөреханға қатысты қосымша тергеу ісінде былай делініпті:

«... Оңтүстік өңіріндегі панисламдық шпиондық-диверсиялық ұйымның бәсиесі – Ишанханов Гүлтөрехан мен Насырхан. Ниеті бұзық бұл екеуі орталығы Ташкент қаласында орналасқан төңкерісшіл топтың тапсырмасын мүлтіксіз орындап, Шымкенттен ұйымның ірі ошағын ашуға талпынады. Бұл талпыныстары жемісті болып жауапты қызметке ұйым атынан ірі имам Сарымсақов Әзімханды тағайындайды. Бұлар құрған Шымкенттегі ұйымның тамырын тереңге тартқаны соншалықты, әп-сәтте қаладағы 45 имамды қол астына жиып алады да, жасырын әрекеттерін жалғастыра береді. Мақсаттары да белгілі: КСРО-ның социалистік қарқын құрылысын іштен күйрету, экономикасын тұрлату, колхоз-совхоздарды тарату, қарапайым халықты қарулы көтеріліске үндеп, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан мен Тәжікстан аумағында Совет үкіметіне бағынбайтын тәуелсіз панисламдық мемлекетті құру. Бірақ НКВД-ның қырағы сақшылары бұл құйтұрқылықты бірден байқады. Фашистік Жапонияның әскери көмегіне сүйенген сатқындардың көксегені болмады. Бәрі де, бір мезетте тұтқынға алынды. Осылай жедел қимылдамаса да болмайтын еді. Себебі, әлгі 45 ишанның дені кезінде Ауғанстан мен Қашғарда, Түркияда болған. Демек, бұл бүлікшілердің шет елдегі пантүркішіл ұйымдармен тығыз байланысы бұрынан бар» [10]. Шындығында осындай қолдан жасалған тергеу істерінің, дәлелсіз айыптардың негізінде Оңтүстіктің молда-ишандары да

қасірет ғасырының құрбанына айналды. 1957 жылғы 11 шілдедегі Оңтүстік Қазақстан соты Президиумының қаулысына қарасақ, 1900 жылы туған, ишанның ұлы, молда Сабыров Абдухамит 8 жылға сотталып, азапты ғұмырын еңбекпен түзеу лагерінде өткізген. Ал, тағы бір Шымкенттік молда Мирсалимов Ағыт 10 жылға сотты болыпты. Мұнан бөлек, Шымкенттік дін қайраткерлері Сарымсақов Әзімхан, Нұрметов Махмұт, Сайрамдық Оспанәлиев Ниязәлі, Шымкенттік Мақсұтов Ағдамқожа, Мырзамансұдов Міркәрім, Әріпханов Атыханқожа, Нұғманов Исамитдин ату жазасына кесілген. Яғни, 20 жылдан соң ғана НКВД үштігінің үкімі күшін жойып атылған азаматтарға қарсы іс тоқтатылған.

«Шындық шырағы дауыл соқса да сөнбейді» дегендей, бүгінгі тәуелсіздік дәуірінде кеңестік жүйенің құрбанына айналған ардақтыларымызды ақтау үдерісі мемлекеттік деңгейде қолға алынып, бұл бағытта қыруар жұмыстың атқарылып жатқаны да анық. Әрине, ақталмаған молда-ишандар да аз емес. Демек, дәуір дүрбелеңінде қиянат көріп, қапияда мерт болған қандастарымызға қатысты ақиқатты тану – сол арқылы талайлы тарихымызды таразылау басты міндет болып қала бермек.

Қорытынды

Кеңестер үкіметінің халқымызға жүргізген қуғын-сүргін саясаты әртүрлі сатылардың тұрды. Оның ең алғашқысы – халықты дінінен айырып, дінсіздікке тәрбиелеу. Дінінен айырылған халық өз бойындағы құндылықтарын жойып, бағыныштылыққа икемді болатынын жақсы түсінген үкімет «саяси қуғын-сүргіннің» алғышартын халық арасындағы дін өкілдерін қудалаудан бастады. Біз саяси қуғынға ұшыраған дәстүрлі дін өкілдері дегенде, сол кездері тұрғылықты халықтың басым бөлігін құраған мұсылмандармен қатар, христиан дінінің өкілдерін де қарастырамыз. Өйткені атеистік мемлекет ретінде КСРО жалпы дінге қарсы саясат жүргізді. Дінді мемлекеттік өмір түгілі, қоғамдық және жеке өмірден де ығыстырып шығару үшін мүмкіндігінше, барлық заңнамалық негіздер және мейлінше пәрменді идеологиялық машина қуатты түрде қолданылды.

Дінді халықтан ажырату туралы, діни бірлестіктер және олардың мүлкі мен құндылықтарын тәркілеу жөнінде заң қабылдаудан бастап, әртүрлі қаулылар, бұйрықтар, нұсқаулықтар арқылы және арнайы ұйымдастырылған науқандар (мысалы, Қазақстанда «сопы операциясы» немесе «ишандар ісі») арқылы, арнайы құрылған «Құдайсыздар қоғамы», «Қосшы», «Қызыл отау» ұйымдарының, «Жаңа мектеп», «Қызыл Қазақстан», «Лениншіл жас», «Әйел теңдігі» басылымдарының жүргізген барынша белсенді үгіт-насихат жұмыстарының нәтижесінде дін қызметіне шектеу қойылды. Құдайға құлшылық жасау, діни жиналыстар мен мерекелер өткізу кеңестік жүйеге жат деп саналып, тыйым салынды, діни мектептер жабылды. Барлық шіркеулер мен мешіттер мемлекет меншігіне өткізіліп, мәдени-ағарту орындарына берілді, тіпті кей жерлерде мал қораға айналдырылды. Ғылыми атеизм міндетті пәнге айналды. Дін қызметкерлері, молдалар мен ишандар, тіпті олардың отбасы мүшелері сайлау құқығынан айырылып («лишенцы»), оларға қысым көрсетілді. Кейіннен бұл саясат ашық түрдегі қуғындауға ұласты. Қазақстандағы большевиктік-сталиндік жүйе қазақ халқының ұлттық болмысы мен санасы, тілі мен дәстүрлі мәдениетімен қатар, ұстанған дініне де орасан зор нұқсан келтірді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Өтемісұлы. Әулиеге, молаға табынуды қою керек // «Еңбекші қазақ», №221. Жұма, 27 июнь, 1924 жыл.
2. Сонда.
3. Мәмбетұлы. Молданың лаңы (Ташкент қазақ уезі) // «Еңбекші қазақ», №166. Дүйсенбі, 2 август, 1926 жыл.

4. Қазалыдағы молдалар қимылды күшейтті (Бүркеншек автор – Комсомол) // «Еңбекші қазақ», №370. Бейсенбі, 17 сентябрь, 1925 жыл.
5. ҚР ОММ, 119-қор, 1-тізбе, 395-іс, 13 п.
6. РФ ММ, 160-қор, 1-тізбе, 891-іс, 1-32 пп.
7. Өтепов Қ. Халық жауларының бір ұясы – дін. // «Социалистік Қазақстан», №183. 11 август, 1937 жыл.
8. Сонда.
9. Шымкент қаласы Полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архиві. Ишанханов Гүлтөреханды айыптау ісі. 703-іс, 1-том, 11-16 пп.
10. Сонда. 17-19 пп.

References liste:

1. Otemisuly. Auliege, molaga tabunudi qoiu kerek // «Enbekshi kazak», №221. Zhuma, 27 iun, 1924 zhil.
2. Sonda.
3. Mambetuly. Moldanyyn lany (Tashkent kazar uezi) // «Enbekshi kazak», №166. Duisenbi, 2 avgus, 1926 zhil.
4. Kazalydaky moldalar qimyldy kusheitti (Burkenshek avtor – Komsomol) // «Enbekshi qazaq», №370. Beisenbi, 17 sentäbr, 1925 jyl.
5. KR OMM, 119-qor, 1-tizbe, 395-is, 13 p.
6. RF MM, 160-qor, 1-tizbe, 891-is, 1-32 pp.
7. Oteпов K. Halyk zhaularynyn bir uiasy – dın. // «Sosialistik Kazakstan», №183. 11 avgus, 1937 zhil.
8. Sonda.
9. Shymkent kalasy Polisia departamentinin arnaiy memlekettik arhivi. İshanhanov Gultorehandy aiyptauishi. 703-is, 1-tom, 11-16 pp.
10. Sonda. 17-19 pp.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты-жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық почтасы) **Әбдіқали Біржан Әбдіманатұлы** - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Тарих» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты. тел: +77028750242, E-mail: birzhan.24@mail.ru